

نگرشی نو به معماری امامزاده شاهزاده حسین همدان^۱

زهرا پورشعبانیان^۲

چکیده:

امامزاده شاهزاده

حسین (علیه السلام)، یکی از یادگارهای ارزشمند و آثار شکوهمند دوران اسلامی در همدان است که با توجه به اهمیت آن، موضوع مطالعه و تحقیق پژوهشگران مختلفی بوده است. نتایج مطالعات محققان در خصوص این بنای مذهبی متفاوت است؛ تا آنجا که برخی بنای امامزاده را از آثار شکوهمند دوره صفویه و عده‌ای دیگر آن را از ساخته‌های عهد فتحعلی شاه قاجار دانسته‌اند. در این مقاله سعی گشته تا با بررسی ساختار معماری و تزیینات بنا (آجرکاری، گچ‌بری، کاشی‌کاری) اطلاعات مفیدی فراروی پژوهشگران قرار گیرد و ارزش این بنای مذهبی به عنوان بخشی از هویت مذهبی شهر همدان بر همگان آشکار گردد.

کلیدواژه‌ها:

دوره صفویه، همدان، امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام).

مقدمه

مقبره‌های مذهبی در بیشتر شهرها و روستاها به عنوان امامزاده معروف شده‌اند و در مقایسه با سایر بناهای اسلامی (به جز مساجد) از اعتبار ویژه‌ای برخورداراند. امامزاده‌ها بیش از دیگر بناهای دوره اسلامی مورد احترام و علاقه مسلمانان به ویژه شیعیان هستند^۳. آرامگاه‌های مذهبی در هر شهر و روستا کانون زیارت و اعتقاد عموم مردم هستند تا آن‌جا که در بعضی از شهرها، آرامگاه‌ها مکانی برای تمرکز روحی و تجمع انسان‌هایی است که از نقاط دوردست برای مجاورت با اولیاءالله می‌آیند^۴. بناهای فوق در طول زمان توسعه یافته و از یک آرامگاه معمولی به مجموعه‌های بسیار باشکوهی تبدیل شده‌اند و همانند سایر بناهای اسلامی این مقبره‌ها با تزییناتی نظیر؛ آجرکاری، گچ‌بری و کاشی‌کاری مزین شده‌اند. این گونه بناها به نام‌های برج، گنبد، بقعه و مزار نیز معروف شده‌اند. تنها در ایران دوره اسلامی است که ایجاد مقبره‌ها و زیارتگاه‌ها از چنین سابقه طولانی و ویژگی‌های معماری منحصر به فرد و تزیینات باشکوه برخوردار است^۵. در این مقاله سعی شده نمونه‌ایی از این بناهای متبرکه تحت عنوان امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام) به عنوان بخشی از هویت مذهبی شهر همدان مورد بررسی قرار گیرد.

۱۹۶

تجارب متبرکه

۱. موقعیت مکانی امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام):

امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام) در محدوده مرکزی و بافت تجاری شهر و به فاصله اندکی از میدان مرکزی همدان (امام خمینی) در اولین کوچه سمت چپ ابتدایی خیابان شهدا (شورین) واقع شده است.

۲. پیشینه تاریخی امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام):

بقعه اولیه شاهزاده حسین (علیه السلام) در سال ۴۲۳ هجری ساخته شده است و سه بار تخریب گردیده است تا این که در زمان هلاکوخان مغول (۶۵۴-۶۶۳

هجری) مجدداً بنا گردیده است لیکن هیچ گونه سند و مدرکی در ساختمان از نظر تاریخی مشهود نگردیده است. لذا دو فرضیه در خصوص ساختمان این بقعه وجود دارد؛ فرضیه اول بنای بقعه را به احتمال بسیار قوی به جهت معماری موزون و متناسب از آثار عهد صفویه می داند به خصوص آن که روایتی متواتر در خصوص دفن سر شاه سلطان حسین در ایوان جنوبی وجود دارد، و فرضیه دوم به احتمال ضعیف بنای بقعه را از آثار دوران فتحعلی شاه تشخیص می دهند.^۶

۳. ماهیت مزار شناختی امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام):

۱۹۷

بر حسب یک روایت متواتر و بنا به زیارتنامه داخل امامزاده، نام وی « ابن ایمه الهدی ... حسین بن علی النقی» می باشد و هم گفته اند که بقعه مزبور نخست بار به سال ۴۳۲ هجری قمری بنا شده خصوصاً یاد کرده اند که مدفن «ابوالحسین اطروش معروف به اخی مسمعی رییس همدان» بوده است. اینک باید گفت که این اسم « ابوالحسین اطروش معروف به اخی مسمعی رییس همدان» بدین صورت با اندک تصحیفی همانا اختلاط در اسامی و عناوین سه تن از ریسان علوی حسنی همدان؛ پدر، پسر و نواده باشد، هر چند ظاهراً هر سه تن در بقعه مزبور مدفون شده اند.

نخست آن که؛ سید ابو عبدالله حسین (اخو مسمعی) بن حسن (بصری) بن قاسم (رییس) بن محمد (بطحایی) بن ابو محمد قاسم بن ابو محمد حسن بن ابو الحسن زید بن امام حسن (مجتبی) بن علی بن ابی طالب (علیه السلام) که حدود اوایل قرن چهارم هجری قمری هم در حیات بوده، پدر همان امیر ابو اسماعیل (علی) شهید که بقعه معروف «سهل علی» مزار اوست.

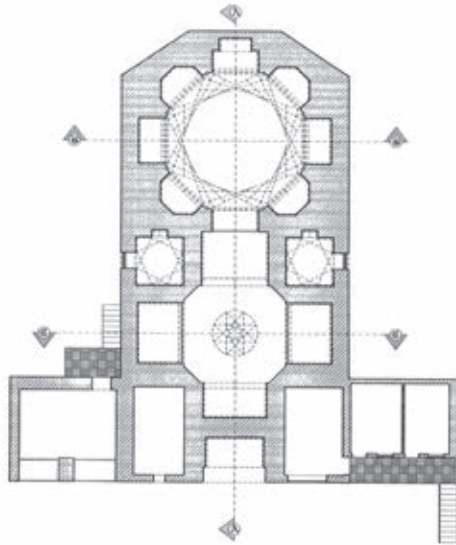
دوم آن که؛ الشریف النقی ابو عبدالله حسین (ثانی) بن ابوالحسن علی الرییس (مذکور) نخستین رییس همدان که القاب سیادت «شریف النقی» از برای او نوشته اند به نظر این همان «حسین بن علی النقی» مذکور در زیارت نامه بقعه شاهزاده حسین

(علیه السلام) است.

سوم؛ الشریف الزکی ابو الحسن علی (ثانی) بن ابو عبدالله حسین (ثانی) حسنی همدانی ملقب به (اطروش) بود.^۷

۴. تحلیل معماری

بنای امامزاده حسین (علیه السلام) با پلانی مستطیل شکل، در داخل صحن نسبتاً وسیعی که در قسمت‌های شرقی و جنوبی آن حجره‌ها و اتاق‌هایی نوساز قرار گرفته، ساخته شده است (پلان شماره ۱).

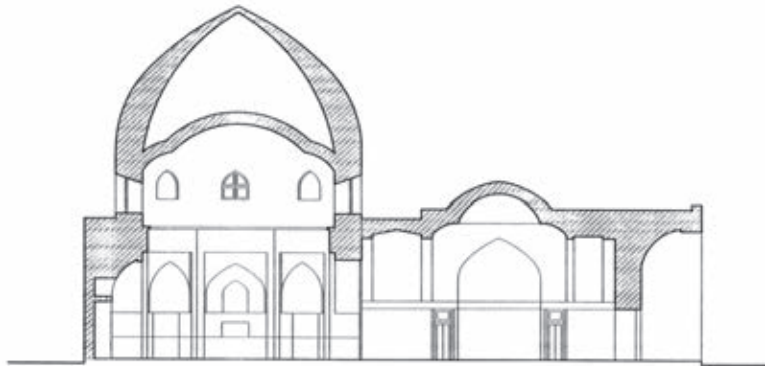
پلان شماره ۱: طبقه همکف امامزاده شاهزاده حسین همدان
بر گرفته از: آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان همدان

بنای مورد نظر از منظر ساختمانی و معماری از چندین قسمت مختلف و مرتبط با یکدیگر از قبیل ایوان ورودی، اتاق ورودی، اتاق مقبره و سرداب تشکیل شده است (طرح شماره ۱-۲-۳). در ورودی بنا در ضلع شرقی و در دیوار انتهای جلوخان یا ایوان ورودی و در محور اتاق ورودی و اتاق مقبره قرار دارد. سطح داخلی بنا حدود

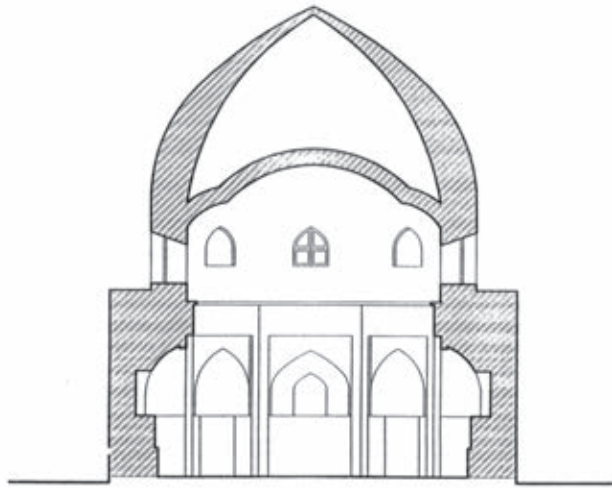
۲۰ سانتی متر پایین تر از سطح بیرونی بنا می باشد. در داخل اتاق مقبره و در قسمت زیرین ضریح امامزاده، سرداب بنا قرار گرفته که از طریق دریچه ای کوچک که در همان اتاق و در کف اتاق قرار دارد، می توان به سرداب وارد شد. نمای ورودی بنا به صورت دو طبقه ساخته شده که هم اکنون در هر طبقه و در دو سوی ایوان ورودی دو اتاق واقع شده است. بر روی هر دو اتاق یا شبستان بنا، گنبدهایی دوپوش ساخته شده که پوشش بیرونی گنبد اتاق ورودی ریخته است.^۸

طرح شماره ۱: نمای اصلی امامزاده شاهزاده حسین همدان
بر گرفته از: آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان همدان

مقطع AA طرح شماره ۲: امامزاده شاهزاده حسین همدان
بر گرفته از: آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان همدان

مقطع B.B طرح شماره ۳: امامزاده شاهزاده حسین همدان
برگرفته از: آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان همدان

ورودی امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام): امامزاده شاهزاده حسین به لحاظ قرارگیری در بافت کهن شهر و ارتباط نزدیک با فضاهای کاربردی اصلی شهر؛ همچون بازار و خیابان اکباتان، دارای فضاهای دسترسی مناسبی، در دو جهت می باشد که این فضاهای ورودی متناسب با امامزاده ایجاد گردیده است^۹ (تصویر ۱).

۲۰۰

تجارب متبرکه

تصویر شماره ۱: مدخل ورودی امامزاده شاهزاده حسین از جانب خیابان اکباتان

نگرشی بر زندگی‌نامه امامزاده اسماعیل در اصفهان و بررسی کارکردهای اجتماعی، فرهنگی، هنری و معنوی آن

ورودی شرقی: ورودی مذکور با سردری ساده به عرض و ارتفاع ۲۰/۴ × ۲ متر به عنوان ورودی اصلی بنا، در ضلع شرقی (از جانب خیابان اکباتان) واقع شده است. ورودی مذکور از طریق یک ایوان؛ مزین به کتیبه‌ای زیبا از اشعار محتشم به خط نستعلیق به رواق وسیع و مجللی مزین به گچبری‌های برجسته آیات قرآنی به خط زیبای نستعلیق راه می‌یابد؛ از طریق همین رواق فضای خارجی به فضای داخلی (حرم) مرتبط می‌شود^{۱۰} (تصویر ۲).

تصویر شماره ۲: مدخل ورودی امامزاده شاهزاده حسین همدان

صحن امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام): بقعه مزبور دارای صحنی دلباز و وسیع می‌باشد که درخت توت کهنسالی در آن جلب نظر می‌کند. در طرفین ایوان ورودی فضاها به صورت دو طبقه ساخته شده که در هر طبقه دو اتاق واقع شده است. در سال‌های پیشین و قبل از انجام تعمیرات و تغییرات ساختمانی، در نمای شرقی بنا و در دو سوی ایوان مذکور، شش اتاق یا حجره در دو طبقه قرار داشته،

که در طی انجام مرمت‌های بنا در سال ۱۳۷۶، چهار اتاق منتهی الیه شمالی و جنوبی ضلع شرقی بنا تخریب شده است و به صورت کنونی در آمده است. دو اتاق کنونی طرفین ایوان ورودی هر یک به ابعاد، طول و عرض $۵/۵۰ \times ۲/۳۰$ متر می‌باشند که در دیواره غربی هر یک از اتاق‌ها یا حجره‌های نامبرده دو مدخل و معبر کوچک به ابعاد، عرض، ارتفاع و عمق $۸۵ \times ۱۰۰ \times ۲۰۰$ سانتی‌متر وجود دارد که این مدخل امکان ارتباط فضای این دو اتاق را به داخل بنا و اتاق ورودی میسر می‌سازد. اتاق ورودی یا شبستان پیشین بنا با پلان صلیبی ساخته شده که در چهار طرف هسته مرکزی آن مطابق با چهار جهت اصلی، چهار شاه‌نشین عمیق قرار گرفته است. در اضلاع غربی شاه‌نشین‌های شمالی و جنوبی دو مدخل کوچک وجود دارد که هر یک از آنها به اتاق‌هایی کوچک به ابعاد، طول و عرض $۲/۶۰ \times ۲$ متر که در این قسمت از بنا تعبیه شده‌اند منتهی می‌شوند. شاه‌نشین‌های شرقی اتاق مذکور به ایوان ورودی متصل می‌شوند و شاه‌نشین‌های غربی نیز اتاق ورودی را به اتاق مقبره متصل می‌نمایند^{۱۱} (تصویر ۳-۴).

تصویر شماره ۳: ساختمان بقعه امامزاده شاهزاده حسین بعد از مرمت سال‌های اخیر

تصویر شماره ۴: ساختمان بقعه امامزاده شاهزاده حسین در سال‌های اولیه انقلاب

در کنار درخت کهنسال میان حیاط امامزاده، یکی از احفاد خواجه نصیر طوسی دفن گردیده است و همچنین مدفن آباقا خان فرزند هلاکو خان در یکی از حجرات قدیمی بقعه قرار دارد^{۱۲} (تصویر ۵).

تصویر شماره ۵: درخت توت کهنسال واقع در صحن امامزاده شاهزاده حسین همدان

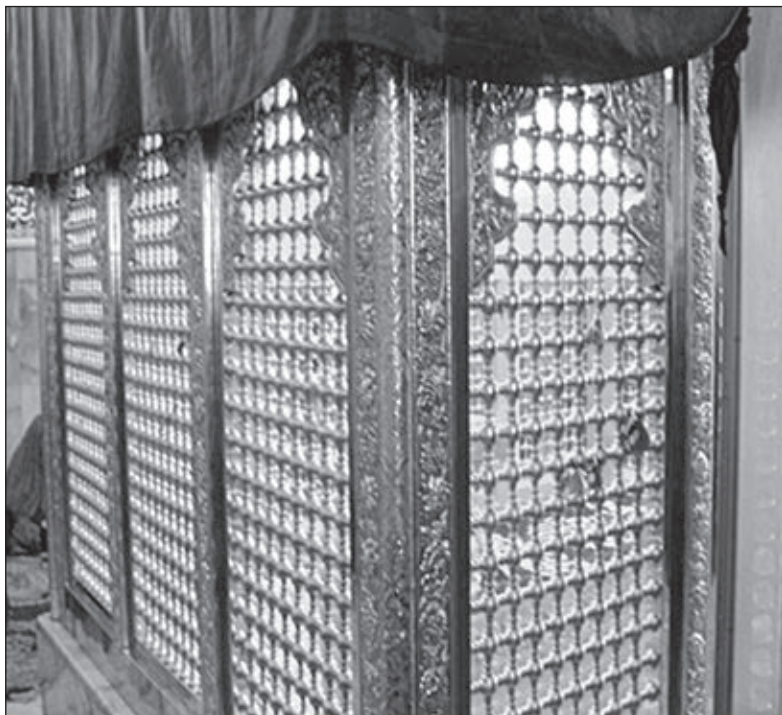
اتاق مقبره: اتاق مقبره با نقشه هشت ضلعی ساخته شده که طول هر ضلع آن ۳/۳۰ متر می‌باشد و در هر ضلع آن طاق نماهایی به صورت شاه‌نشین به عرض ۲/۵۰ متر و عمق ۱/۵۰ متر وجود دارد. در قسمت زیرین تیزه قوس‌های شاه‌نشین، طاق نماهایی با نورگیر تعبیه شده است، بر فراز این طاق نماها تا نزدیک بخش میانی کاسه گنبد، رسمی بندی‌هایی اجرا گردیده که منجر به تبدیل شدن طرح هشت ضلعی به شانزده ضلعی گردیده است و ساقه گنبد روی آن بنا گشته است.^{۱۳}

گنبد بنا در اصل از آجر و دو پوشش به‌وجود آمده است که پوشش اول آن از بین رفته است و آنچه امروز نمودار است در واقع پوشش دوم گنبد است؛ در حال حاضر سطح خارجی گنبد از تناسب مطلوبی برخوردار می‌باشد.^{۱۴}

ضریح: ضریح بزرگ چوبی آلت سازی مشبک در وسط حرم هشت ضلعی نصب است که هم عصر با ساختمان بقعه به نظر می‌رسد. در داخل ضریح سه گور بدون سنگ مشاهده می‌شود که از آن همان سه علوی حسنی می‌باشد.^{۱۵} تنها تاریخ موجود در بقعه (۱۳۲۱ هجری) و مربوط به لوحه‌ای سنگی به ابعاد ۵۵×۳۰ سانتی‌متر است که بر سردر عقبی بقعه نصب شده است؛ این لوح سنگی مزین به کتیبه‌ای دو سطر، آیات قرآنی به خط زیبای ثلث می‌باشد و بعد از آیات مزبور اشعار و جملاتی در چهار سطر به خط زیبای نستعلیق زینت بخش آن گردیده است و این طور به نظر می‌رسد که ساختمان بقعه در دوره صفوی و گنبد فعلی آن در دوره قاجاریه ساخته شده باشد.^{۱۶} (تصویر ۶).

۵. بررسی شرایط حفاظتی، مرمتی بنای شاهزاده حسین (علیه السلام):

این بنا بیش از ۱۳۰۰ مترمربع وسعت دارد و با معماری شکیل، امکانات ویژه‌ای در آن تعبیه شده است، گچ‌بری‌های بنای امامزاده در سال ۱۳۸۳ مرمت شده است و بلافاصله و بعد از اتمام گچ‌بری‌ها، فعالیت آینه‌کاری بقعه توسط یکی از هنرمندان استان فارس آغاز و پس از انجام نمونه اول در طاق نخست، بعد از تلاش یک ساله

تصویر شماره ۶: ضریح بقعه امامزاده شاهزاده حسین مربوط به الحاقات سال های اخیر

این شخص، آینه کاری داخل بقعه به پایان رسید. فعالیت جهت کف سازی بقعه در سال ۱۳۸۱ آغاز و با تلاش هیئت امنای امامزاده و به کارگیری هنر سنگ کاری هنرمندان قزوینی انجام شد. مرمت سرداب بقعه متبرکه امامزاده که در عمق سه متری از کف زمین و در مکانی از محوطه آستان مقدس امامزاده قرار گرفته نیز در سال ۱۳۸۱ انجام شد. ایجاد مکان‌هایی در داخل بقعه نیز از فعالیت‌های عمرانی صورت گرفته در این مکان بوده است و دور تا دور حرم امامزاده، مکان‌هایی به طول و عرض ۶۰ سانتی‌متر و عمق ۷۰ سانتی‌متر ایجاد شده است که نقش مهمی در جذب رطوبت داخل حرم ایفا می‌کند و از زمان احداث گربه‌روها بیش از ۸۰ درصد از رطوبت داخل حرم از بین رفته است. اما آنچه مدنظر است این که متأسفانه به دلیل شرایط حاکم بر کشور در نظام ستم‌شاهی بخشی از املاک موقوفه امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام) در اختیار بانک ملی قرار گرفته که بارگاه را محاصره کرده است. بنا به اعلام ارگان‌های رسمی از جمله اوقاف هم اکنون سند رسمی عرصه و اعیان ساختمان بانک ملی به نام امامزاده است ولی مسئولان نسبت به تخلیه و تحویل آن جهت الحاق به محدوده آستان امتناع می‌کنند و این در حالی است که عرصه و اعیان بانک ملی تعلق به سازمان اوقاف دارد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. بنای امامزاده شاهزاده حسین (علیه السلام) در تاریخ ۲۸ / ۲ / ۱۳۶۵ به شماره ۱۳۰۷ / ۳ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.
 ۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران
 ۳. تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۰
 ۴. هنر و معماری اسلامی (۱)، صص ۳۸۱-۳۸۲
 ۵. تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۰
 ۶. فصلنامه فرهنگ مردم، شماره ۲۶
 ۷. همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، صص ۲۷۵ - ۲۷۷
 ۸. بناهای آرامگاهی شهر همدان در دوره اسلامی، ص ۳۴۸
 ۹. سیمای همدان، ص ۲۳۸
 ۱۰. همان منبع، ص ۲۳۸
 ۱۱. بناهای آرامگاهی شهر همدان در دوره اسلامی، صص ۳۵۰ - ۳۵۱
 ۱۲. وقف میراث‌جاویدان، شماره ۵۱
 ۱۳. دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی / ۲ (بناهای آرامگاهی)، ص ۱۶۱
 ۱۴. وقف میراث‌جاویدان، شماره ۵۲
 ۱۵. کتاب هگمتانه، ص ۲۲۹
 ۱۶. سیمای همدان، ص ۲۳۹
۱. هنر و معماری اسلامی (۱)، ریچارد ایتینگهاوزن و الک گرابار، ترجمه یعقوب آژند، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، (۱۳۸۳) چاپ چهارم.
 ۲. همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، پرویز اذکایی، (۱۳۸۰)، نشر مادستان، همدان.
 ۳. مزارات تاریخی همدان (۱)، پرویز اذکایی، (۱۳۸۴)، وقف میراث‌جاویدان سال ۱۳ شماره ۵۱، از صص ۳۱-۴۴
 ۴. مزارات تاریخی همدان (۲)، پرویز اذکایی، (۱۳۸۴)، وقف میراث‌جاویدان سال ۱۳ شماره ۵۲، از صص ۴۷-۶۲
 ۵. دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی / ۲ (بناهای آرامگاهی)، (۱۳۷۴)، گردآوری و تدوین: کاظم ملازاده و مریم محمدی، پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی ایران در دوره اسلامی، انتشارات حوزه هنری.
 ۶. سیمای همدان، عماد الدین رضایی همدانی، (۱۳۸۱)، انتشارات انوشه.
 ۷. مزارها و اماکن مقدس همدان، عباس فیضی، (۱۳۸۷)، فصلنامه فرهنگ مردم سال هفتم شماره ۲۶، از صص ۲۵۰-۲۵۶
 ۸. تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، محمد یوسف کیانی، (۱۳۸۶)،

تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب
علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ
نهم.

۹. گزارش مرمت امامزاده شاهزاده حسین
همدان، آرشیو سازمان میراث فرهنگی
استان همدان.

۱۰. کتاب هگمتانه، سید محمدتقی
مصطفوی، (۱۳۳۲)، انتشارات
نامشخص.

۱۱. بناهای آرامگاهی شهر همدان در دوره
اسلامی، رضا نظری ارشد، (۱۳۸۱)،
پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه
تهران.